

TIL VA TAFAKKUR UYG'UNLIGI – MADANIY TAFAKKUR ASOSIDA

TO'RAQULOVA NARGIZA ALI QIZI

Buxoro davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liklik, ularning jamiyat bilan chambarchas aloqasi lingvistik va falsafiy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Ilmiy izlanish jarayonida til inson tafakkurining ifoda vositasi sifatida qaralib, milliy madaniyat, mentalitet va dunyoqarashning shakllanishida tilning tutgan o'rni yoritiladi. Shuningdek, madaniy tafakkur tushunchasi orqali til birliklarida xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlar va ijtimoiy ongining aks etishi misollar asosida ko'rsatib beriladi. Maqolada til va tafakkur munosabatining nazariy asoslari, ularning o'zaro ta'siri, tilning tafakkurni rivojlantiruvchi va shakllantiruvchi omil sifatidagi ahamiyati muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari tilni faqat aloqa vositasi emas, balki madaniy tafakkurning muhim tayanchi sifatida o'rganish zarurligini asoslab beradi.

KALIT SO'ZLAR: til va tafakkur, madaniy tafakkur, til va madaniyat, mentalitet, nutq, dunyoqarash.

Til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlik hamda ularning jamiyat va madaniyat bilan aloqasi

Til va tafakkur muammosi insoniyat tafakkuri tarixida eng qadimiy va eng murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu masala nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, mantiq, psixologiya, sotsiologiya va madaniyatshunoslik fanlari doirasida ham keng o'rganilgan. Insonning borliqni idrok etishi, uni anglash va tushuntirishi tafakkur orqali amalga oshadi, tafakkur esa o'z navbatida til vositasida namoyon bo'ladi. Shu bois til va tafakkur bir-birini to'ldiruvchi, o'zaro ta'sirda bo'lgan hodisalar sifatida qaraladi.

Zamonaviy tilshunoslikda til faqat aloqa vositasi emas, balki inson ongini, milliy madaniyatni va ijtimoiy tafakkurni shakllantiruvchi muhim omil sifatida talqin etilmoqda.

Ayniqsa, globallashuv sharoitida milliy tilning jamiyat tafakkuri va madaniy o'zlikni saqlashdagi o'rni yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Til va tafakkur munosabatining falsafiy asoslari

Til va tafakkur munosabati dastlab qadimgi yunon faylasuflari tomonidan muhokama qilingan. Platon va Aristotel asarlarida so'z va tushuncha, til va fikr o'rtasidagi bog'liqlik masalalari markaziy o'rinni egallaydi. Aristotel tafakkurni mantiqiy kategoriyalar orqali izohlagan bo'lsa, tilni ushbu kategoriyalarning tashqi ifodasi sifatida talqin etadi.

Keyinchalik nemis klassik falsafasi vakillari, xususan, I. Kant va G. Gegel tafakkur va til masalasiga yangi yondashuvlarni ilgari surdilar. Gegel tafakkurni mutlaq ruhning namoyon bo'lish shakli sifatida baholab, tilni ruhiy faoliyat mahsuli deb hisoblaydi. Bu qarashlar keyinchalik tilshunoslik nazariyalariga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

V. fon Gumboldt esa til va tafakkur munosabatini yangi bosqichga olib chiqdi. Uning fikricha, til – tayyor mahsul emas, balki doimiy yaratilish jarayonidir. Har bir til dunyoni o'ziga xos tarzda “kesib”, tartibga soladi. Shu sababli har bir xalq borliqni o'z tili orqali anglaydi. Bu yondashuv tilni tafakkurni shakllantiruvchi kuch sifatida talqin qilishga asos bo'ldi.

Til va tafakkurning lingvistik talqini

Tilshunoslikda tafakkur borliqning inson ongida aks etishining eng yuqori shakli sifatida qaraladi. Tafakkur umumlashtirish, tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Ushbu jarayonlarning barchasi til birliklari orqali amalga oshadi.

Til tafakkurning moddiy qobig'i bo'lib, u so'z, so'z birikmasi va gaplar orqali namoyon bo'ladi. Inson ongida shakllangan har qanday tushuncha til orqali ifodalanmaguncha, to'liq muloqot vositasiga aylana olmaydi. Shu jihatdan til tafakkurning tashqi shakli, tafakkur esa tilning ichki mazmuni hisoblanadi.

Shu bilan birga, til va tafakkur mutlaq bir hodisa emas. Tafakkur til qonunlaridan mustaqil ravishda rivojlanishi mumkin, til esa tafakkur natijalarini ifodalashda muayyan

tizim va me'yorlarga bo'ysunadi. Bir tilda so'zlashuvchi kishilarning fikrlashi bir xil bo'lmasligi ham shu bilan izohlanadi.

Til, tafakkur va jamiyatning o'zaro aloqasi

Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatda yuzaga keladi va jamiyat ehtiyojlariga xizmat qiladi. Tafakkur ham ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Inson yolg'iz holda to'liq tafakkur tizimini rivojlantira olmaydi, chunki tafakkur ijtimoiy tajriba va muloqot orqali boyiydi.

Jamiyat taraqqiyoti bilan birga tilning lug'at boyligi, grammatik qurilishi va uslubiy imkoniyatlari ham rivojlanadi. Masalan, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar natijasida yangi tushunchalar paydo bo'ladi va bu tushunchalar til birliklari orqali mustahkamlanadi. Bu jarayonda tafakkur va til bir-birini boyitib boradi.

Til jamiyat tarixining **“jonli xotirasi”** bo'lib, unda xalqning boshidan kechirgan voqealari, mehnat faoliyati, ijtimoiy munosabatlari aks etadi. Shu bois tilni o'rganish orqali jamiyat tafakkuri va tarixiy taraqqiyotini anglash mumkin.

Til – milliy madaniyat va mentalitet ifodasi

Til milliy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va mentalitetini o'zida mujassam etadi. Har bir milliy til muayyan madaniy tajriba mahsuli bo'lib, u xalqning tarixiy rivojlanish yo'lini aks ettiradi.

Masalan, o'zbek tilida mehmondo'stlikka oid so'z va iboralarning ko'pligi (**“mehmon otadan ulug'”, “mehmon rizqi bilan keladi”**) xalq tafakkurida mehmon tushunchasining muqaddasligini ko'rsatadi. Bu iboralar shunchaki til birligi emas, balki asrlar davomida shakllangan madaniy tafakkur mahsulidir.

Shuningdek, o'zbek tilida hurmat va ehtiromni bildiruvchi nutq shakllarining rivojlanganligi (**sizlash, kinoya, duo shakllari**) jamiyatda axloqiy me'yorlar va ijtimoiy munosabatlarning muhimligini ko'rsatadi.

Madaniy tafakkur va uning tilda aks etishi

Madaniy tafakkur – bu xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari va ijtimoiy ongining umumlashgan ifodasidir. Ushbu tafakkur til birliklarida, ayniqsa, maqol, matal, frazeologizm va metaforalarda yorqin namoyon bo‘ladi.

Masalan, *“Yer – ona”, “Non – ne‘mat”, “Sabr – najot kaliti”* kabi birliklar xalq tafakkurida tabiat, mehnat va axloqiy fazilatlarning muqaddas qadriyat sifatida qaralishini ifodalaydi. Bu birliklar til orqali avloddan avlodga o‘tib, madaniy tafakkurning uzluksizligini ta‘minlaydi.

Urf-odat va marosimlarga oid terminlar ham madaniy tafakkurning tildagi ko‘rinishidir. *“Beshik to‘yi”, “Nikoh”, “Navro‘z”* kabi so‘zlar nafaqat nomlash vazifasini bajaradi, balki ularning ortida muayyan tarixiy va madaniy ma‘no yotadi.

Tilning tafakkurni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi omil sifatidagi roli

Til tafakkurni ifodalash bilan cheklanmay, uni shakllantiradi va rivojlantiradi. Inson yangi bilimlarni til orqali qabul qiladi, tilda mavjud tushunchalar asosida fikrlaydi va xulosa chiqaradi. Shu sababli til boyligi tafakkur rivoji bilan bevosita bog‘liqdir.

Bolalar tafakkurining shakllanishida tilning roli ayniqsa muhim. Bola atrof-muhitni til birliklari orqali anglay boshlaydi, so‘z boyligi kengaygani sari uning tafakkuri ham chuqurlashib boradi. Demak, til tafakkur taraqqiyotining asosiy vositasidir.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, til va tafakkur o‘rtasidagi munosabat murakkab, ko‘p qirrali va uzviy xususiyatga ega. Til tafakkurning ifoda vositasi bo‘lish bilan birga, uni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi omil hamdir. Tafakkur esa til birliklariga mazmun bag‘ishlab, ularni jonli va faol tizimga aylantiradi.

Shu bois tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki milliy madaniyat, ijtimoiy ong va madaniy tafakkurning mustahkam tayanchi sifatida o‘rganish zarur. Til va tafakkur munosabatini chuqur ilmiy asosda tahlil qilish jamiyat taraqqiyoti, milliy o‘zlikni anglash va ma‘naviy yuksalish uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Sharipova O'., Yo'ldoshev I. Tilshunoslik asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2020.

Sayfullayeva R., Qodirov A., Yuldashev B. Tilshunoslik nazariyasi. — Toshkent: Fan, 2017.

Gumboldt V. fon. Til va tafakkur. — Moskva: Progress, 1984.

Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. — New York: Harcourt, Brace & World, 1921.

Whorf B. L. Language, Thought, and Reality. — Cambridge: MIT Press, 1956.

Humboldt V. On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. — Cambridge University Press, 1988.

Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston, 2005.

Nurmonov A. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: O'qituvchi, 2001.

Mahmudov N. Til va madaniyat. — Toshkent: Ma'naviyat, 2007.

Yusupova M. Til va tafakkur masalalari. — Toshkent: Fan, 2012.

Karimov B. Tilshunoslik va madaniyatshunoslik asoslari. — Toshkent: Universitet, 2015.

O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

Aristotel. Metafizika. — Toshkent: Fan, 1998.

Gegel G. V. F. Mantiq ilmi. — Toshkent: O'zbekiston, 2003.